

TRETJI LETNIK SLOVNICA

Prvo poglavje

SESTAVA BESEDIL

Besede povezujemo/skladamo v višje enote – besedne zveze, povedi in besedila.

Pri povezovanju nižjih enot v višje moramo paziti, da jih postavimo v ustrezna pomenska razmerja, kako jih razvrstimo in v katero obliko jih postavimo. Pri tem moramo upoštevati slovnična pravila; pravila o razvrščanju besed, o rabi pravih besednih oblik: tako bodo besedne zveze, povedi in besedila slovnično pravilna.

1. SLOVNIČNA SESTAVA BESEDIL

POVED

Poved je zaokrožena množica pomensko in oblikovno povezanih besed, ki nekaj pomeni. Je najmanjša enota besedila in je to lahko že samo po sebi.

Besedilo sestoji iz povedi. Lahko je enopovedno ali večpovedno. Večpovedno besedilo je lahko eno/dvogovorno. Število stavkov v povedi ugotovimo tako, da preštejemo osebne glagolske oblike oz. povedke – stavek namreč praviloma sestoji iz besed, zbranih okrog ene osebne glagolske oblike.

Povedi so lahko enostavne ali večstavne – zložene.

STAVEK

Stavek sestoji iz delov, ki jih imenujemo stavčni členi. Stavčni členi so tisti deli stavka, ki nosijo podatke o tem, kaj se dogaja, kdo/kaj dela ipd. *Glavni stavčni člen je povedek.* Drugi stavčni členi so osebek, predmet in prislovno določilo.

Povedek Osebek Predmet Prislovno določilo

Stavčne člene prepoznamo s pomočjo vprašalnic – najprej se vprašamo po povedku, nato pa po drugih stavčnih členih.

- Vprašalnica za povedek: *kaj se je zgodilo / kaj se dogaja*
- Vprašalnica za osebek: *kdo/kaj + povedek*
- Vprašalnice za predmet: *koga/česa komu/čemu koga/kaj o kom/o čem s kom/s čim + povedek*
- Vprašalnice za prislovno določilo: *kje/kdaj/kako/zakaj + povedek*

Povedek se oblikovno ujema z osebkom. Na obliko predmeta vpliva povedek, in sicer mu določa sklon (na pa osebe, števila ali spola). Predmet se veže s povedkom, prislovna določila pa imajo razmerje s povedkom izraženo s primikom povedek načeloma ni odvisen od povedka.

V stavku je lahko samo en povedek in samo en osebek, predmetov in prislovnih določil je lahko več.

POVEDEK

Povedek je tisti stavčni člen, ki izraža dogajanje, zato se po njem vprašujemo kaj se dogaja/kaj se godi.

Pomensko je povezan z osebkom, predmetom in prislovnim določilom. Oblikovno (slovnično) pa je povezan z osebkom in predmetom – osebkju je oblikovno podrejen, predmetu pa nadrejen.

Povedke ločimo na gole in zložene.

Gole povedke sestavlja samo osebna glagolska oblika. *Zloženi povedek* sestoji iz dveh delov: iz osebne glagolske oblike in iz polnopomenske besede (je študentka, mora prebrati).

Zloženi povedki sestojijo iz vezi in povedkovega določila. V vlogi vezi je vedno osebna oblika nepopolnega glagola (*biti, postati, morati, hoteti, želeti, smeti, moči, začeti, nadaljevati, nehati, končati*), v vlogi povedkovega določila pa je polnopomenska beseda v imenovalniku ali glagol v nedoločniku. Povedkovo določilo vedno stoji ob nepolnopomenskih glagolih.

OSEBEK

Osebek je tisti stavčni člen, ki pomensko dopolnjuje povedek, in sicer nosi podatek o tem, kdo/kaj je tisti, ki se mu prisoja določeno dejanje, stanje, potek, lastnost ipd. vprašalnica zanje je kdo/kaj + povedek.

Besede v osebkju so večinoma v imenovalniku, izjemoma so v rodilniku; ob zanikanem polnopomenskem glagolu biti, ob glagolu zmanjkati, če je v osebkju glavni števnik od pet navzgor ali kak drug količinski izraz (veliko, malo, skupina, nekaj), če je samostalnik ob njem v rodilniku.

Včasih je osebek izpuščen – pri takih stavkih ga prepoznamo iz osebne glagolske oblike v povedku.

Oblika osebka ni odvisna od nobenega stavčnega člene, pač pa je osebek oblikovno nadrejen povedku, saj mu določa osebo, število in spol.

Osebek je lahko gol ali zložen. Goli osebek je iz ene same polnopomenske besede, zložen pa iz dveh ali več. Polnopomenske besede v zloženem povedku so lahko ne/enakovredne, zato je osebek lahko priredno ali podredno zložen.

Priredno zložen osebek sestoji iz enakovrednih polnopomenskih besed, podredno zložen pa iz neenakovrednih polnopomenskih besed. V podredno zloženem osebkju so besede v neenakovrednem razmerju – jedro je nadrejeno podrejenemu prilastku.

PREDMET

Predmet je tisti stavčni člen, ki dopolnjuje povedek s podatkom, na koga/kaj dejanje prehaja, koga/kaj prizadeva oz. koga/česa ne prizadeva, komu/čemu je namenjeno ipd. Za predmet imamo več vprašalnic in sicer za vseh 6 sklonov.

V predmetu je navadno samostalniška beseda /besedna zveza v katerem od neimenovalniških sklonov.

Način oblikovne odvisnosti predmeta do povedka je vezava.

Predmet je lahko gol ali zložen, zložen je pri/podredno. Podredno zloženi predmet sestoji iz samostalniškega jedra, ob katerem je določilo, imenovano prilastek. Prilastek je pridevniški/levi/ujemalni ali samostalniški/desni/neujemalni.

Predmetov je v stavku lahko več.

PRISLOVNO DOLOČILO

Prislovno določilo je tisti del stavka, ki dopolnjuje povedek s podatki o okoliščinah (kraju, času, načinu, vzroku) dejanja, stanja, poteka, izraženega v povedku. Ločimo prislovno določilo časa, kraj, načina in vzroka.

Prislovnih določil je lahko v stavku več.

Vprašalnice zanje so:

- Prislovno določilo kraja: *kje/kam/kod (vse)/od-do kod + povedek*
- Prislovno določilo časa: *kdaj/koliko časa/kako pogosto ipd. + povedek*
- Prislovno določilo vzroka: *zakaj/čemu/pod katerim pogojem/kljub čemu + povedek*
- Prislovno določilo načina: *kako + povedek*

Prislovno določilo je lahko golo ali zloženo; tako kot osebek in predmet je lahko zloženo priredno ali podredno. Če je zloženo podredno, sestoji iz jedra in določila.

Prislovno določilo k povedku primikamo.

2. ZVEZA STAVKOV

Večstavčne ali zložene povedi so iz zvez stavkov, tj. iz najmanj dveh stavkov. Pravimo, da so stavki v večstavčni povedi dveh vrst: osnovni in dopolnjevalni.

Dopolnjevalni stavek dopolnjuje celotni osnovni stavek ali pa le njegov del. Dopolnjevalni stavek, ki dopolnjuje celotni osnovni stavek, je z osnovnim stavkom v enakovrednem razmerju – poved je torej iz enakih delov.

Razmerje med stavki v zvezi stavkov je enakovredno/priredno ali neenakovredno/podredno. Povedim iz enakovrednih stavkov pravimo priredno zložene, iz neenakovrednih stavkov pa podredno zložene.

Poznamo tudi zveze s pastavkom. Take zveze niso ne priredne ne podredne, temveč so soredne. Pastavek ločimo od drugega dela zveze z vejico.

PRIREDNA ZVEZA STAVKOV

Priredno zložene povedi so iz najmanj dveh stavkov v enakovrednem razmerju – zato bi oba lahko stala samostojno. Ob osnovnem stavku stoji dopolnjevalni stavek z določeno vrsto podatka.

Na podlagi tega, katero vrsto podatkov vsebuje dopolnjevalni stavek, ločimo več vrst priredij, in sicer:

Vezalno, stopnjevalno, ločno, protivno, posledično, pojasnjevalno in sklepalno. Za vsako vrsto priredja obstajajo značilni vezniki.

Vezalno priredje: (IN, PA, TER) o njem govorimo, kadar dopolnjevalni stavek dopolnjuje osnovni stavek s podatkom o sočasnem dogodku ali o dogodku, ki sledi. Sočasnost in zaporednost sta v priredno zloženih povedih izraženi z vezniki *in, pa, ter*.

Lahko pa se pojavljata tudi brezvezje – *asindeton* in mnogovezje – *polisidenton*. Sicer se pojavljata tudi v drugih priredjih, vendar sta najpogostejša ravno v vezalnem priredju.

Stopnjevalno priredje: (NE LE, NE SAMO, TEMVEČ TUDI, AMPAK TUDI) je podobno vezalnemu, saj dopolnjevalni stavek izraža sočasni ali zaporedni dogodek, hkrati pa poudarja še njegovo izrazitost oz. nepričakovanost. (*Ana je obesila perilo in pomila posodo. – Ana ni le obesila perila, temveč je tudi pomola posodo.*) Vsebuje dvodelne veznike za izražanje večje/manjše stopnje nenavadnosti: *ne samo/ne le – temveč tudi/ampak tudi, ne – ne, niti – niti*

Ločno priredje: (ALI- ALI, BODISI- BODISI) je takrat, ko dopolnjevalni stavek dopolnjuje osnovni stavek z izbirno možnostjo. Izbiro izražamo z dvodelnim veznikom: *ali – ali, bodisi – bodisi*, vendar je v osnovnem stavku lahko izpiščen (*Pomagaj mi ali pa me ne moti pri delu.*)

Protislovno priredje: (AMPAK, TODA, TEMVEČ, MARVEČ, VENDAR) o njem govorimo, kadar dopolnjevalni stavek izraža neskladnost oz. nasprotje osnovnega stavka (*Pripovedoval je zanimivo, vendar ga nekateri niso poslušali.*) neskladnost/nasprotje izražamo v priredno zloženih povedih z vezniki *ampak, toda, temveč, marveč, vendar, pa, ali, a*.

Posledično priredje: (ZATO) o njem govorimo, če je v dopolnjevalnem stavku izražena posledica dejanja, stanja ... iz osnovnega stavka. Posledica je izražena z veznikom *zato*.

Pojasnjevalno priredje: (SAJ, KAJTI, NAMREČ) o njem govorimo, kadar je trditev osnovnega stavka dopolnjena z logičnim pojasnilom oz. dokazom (*Te copate so moje, saj na njih piše moje ime.*). Pojasnilo izražamo z vezniki *saj, kajti, namreč, in sicer*.

Sklepalno priredje: (TOREJ) o njem govorimo, kadar dopolnjevalni stavek lahko dopolnjuje osnovni stavek tudi s sklepom, izpeljanim iz ugotovitve/trditve v osnovnem stavku. (*Otrok se je vrnil domov, torej se ni izgubil.*) Sklep je navadno izražen z veznikom *torej* (in njegovimi izpeljankami – *zatorej, potemtakem*).

PODREDNA ZVEZA STAVKOV

Podredno so zložene tiste večstavčne povedi, v katerih dopolnjevalni stavek ne dopolnjuje celotnega osnovnega stavka, temveč le njegov del. Podredni/dopolnjevalni stavek imenujemo odvisnik, osnovni stavek pa glavni stavek.

Glede na to, kateri del glavnega stavka dopolnjuje odvisni stavek, ločimo dve vrsti odvisnikov.

Prva vrsta odvisnikov dopolnjuje povedek glavnega stavka – in sicer ga dopolnjuje z naslednjimi podatki:

- a) s podatki o okoliščini dejanja/stanja/ ... v povedku glavnega stavka, tj. s krajem, časom, načinom, vzrokom, namenom, pogojem ali dopuščanjem – te odvisnike imenujemo **prislovnodoločilni odvisniki**. Imajo namreč vlogo prislovnega določila (v okviru glavnega stavka) in so tako kot p.d. raznih vrst, tj. krajevni, časovni, načinovni, vzročni, namerni, pogojni ali dopustni. Z glavnimi stavki jih povezujejo vezniki (npr. *ko, kot, ker, da, če, čeprav*) ali oziralni prislovni zaimki (npr. *kje, kamor, koder, od koder, kadar, kakor*)
- b) s podatkom o vsebini dejanja v povedku glavnega stavka – ti **odvisniki so predmetni** (če nastopajo v vlogi predmeta v gl. stavku) ali **osebki** (če nastopajo v vlogi osebka). Z glavnim stavkom jih povezuje veznik *da*, členek *naj* oz. *ali/če* ali vprašalni zaimki npr. *kdo, kakšen, kje*)
- c) s podatkom o bitju (stvari ali pojmu), ki se mu pripisuje dejanje/stanje/ ... v povedku glavnega stavka – **ti odvisniki so osebki**, saj nastopajo v vlogi osebka. Z glavnim stavkom jih povezuje oziralni samostalniški zaimek *kdor/kar* v imenovalniški obliki.
- č) s podatkom o bitju (stvari ali pojmu), na katero prehaja dejanje v povedku glavnega stavka – to so **predmetni odvisniki**. Nastopajo v vlogi predmeta; z glavnim stavkom jih povezuje oziralni samostalniški zaimek *kdor/kar* v neimenovalniških oblikah.
- d) **prilastkov odvisnik**, kakšen, kateri/ki, čigar/katerega, kolikor

Odvisniki vedno dopolnjuje del glavnega stavka in lahko stoji pred ali za glavnim stavkom. Ena vrsta odvisnikov lahko stoji tudi na sredi glavnega stavka – in sicer prilastkov odvisnik. Tedaj pravimo, da je glavni stavek razcepljen na dva dela.

PRIREDNA ZVEZA STAVKOV

1. VEZALNO PRIREDJE in, ter, pa
2. STOPNJEVALNO PRIREDJE ne le, ne samo, temveč tudi, ampak tudi
3. LOČNO ali-ali, bodisi-bodisi
4. PROTIVNO ampak, toda, temveč, marveč, vendar
5. POSLEDIČNO zato
6. POJASNJEVALNO saj, kajti, namreč
7. SKLEPALNO torej

PODREDNA ZVEZA STAVKOV

1. OSEBKOV ODVISNIK da, naj, ali, če, kdo, kakšen, kje
2. PREDMETNI ODVISNIK kdor, kar
3. PRILASTKOV ODVISNIK kakšen, kateri, ki, čigar, katerega, kolikor
4. PRISLOVNO DOLOČILNI ODVISNIK :
 - ČASOVNI ko- kdaj?
 - KRAJEVNI kamor – kje?
 - NAČINOVNI kot bi – na kakšen način?
 - VZROČNI ker – zakaj?
 - NAMERNI da bi – s kakšno namero?
 - POGOJNI če – pod katerim pogojem?
 - DOPUSTNI čeprav – kljub čemu?

3. PISANJE SKUPAJ, NARAZEN IN Z VEZAJEM

Pri tvorjenkah, nastalih iz podredno zložene skladenjske podstave, vse sestavine pišemo skupaj (npr. pismonoša, petminuten).

Pri tistih iz priredno zložene skladenjske podstave pa sestavine pišemo z vezajem (npr. slovensko-ameriški, črno-bel), vezaj pa veže tudi tvorjenke, katerih prva sestavina je števka ali samostojna črka (npr. 9- odstotni, C- vitamin).

Več besed, med katere lahko vrinemo drugo besedo, pišemo narazen (npr. na (velik) kup, po (stari) navadi).

4. LOČILA

Zaznamujejo intonacijo in daljše premore. Delimo jih na več načinov.

- KONČNA LOČILA stojijo na koncu povedi, to so pika, vprašaj, klicaj, tri pike in pomišljaj.
- NEKONČNA LOČILA pa zaznamujejo nekončno intonacijo in krajše premore znotraj povedi, to so vejica, podpičje, dvopičje, narekovaj, pomišljaj in oklepaj.

Ločila so enodelna (pika, dvopičje) iali dvodelna (narekovaj, oklepaj, pomišljaj).

Večina ločil je stičnih, nestični ločili pa sta tropičje in pomišljaj.

5. ENOGOVORNO BESEDILO

Sporočevalec tvori začetno poved, nato pa besedilo dopolnjuje z naslednjimi povedmi. Povedi morajo biti med seboj v razmerju, zato da je besedilo smiselno in povezano. Razmerja med povedma v zvezi dveh povedi so:

- KOHERENCA oz. oblikovno razmerje, je izraženo z navezovanjem, z uporabo iste besede s sopomenko, z nadpomenko, s parafrazo, s kazalno besedo (zaimek ali prislov), z osebno glagolsko obliko za 3. osebo.
- KOHERENCA oz. pomensko razmerje (glede na to, s katerim podatkom dopolnjevalna poved dopolnjuje začetno oz. osnovno poved) je lahko časovno, vzročno, posledično, namerno, pogojno, protivno, pojasnjevalno, sklepalno, naštevalno. Glede na to, katera vrsta pomenskega razmerja prevladuje med povedmi v besedilih, ločimo štiri načine razvijanja teme:
 - **OPISOVANJE**
 - **PRIPOVEDOVANJE**
 - **RAZLAGANJE**
 - **UTEMELJEVANJE**
- INFORMATIVNOST oz. aktualnostno razmerje deli povedi na dva dela, na izhodišče in jedro. Izhodišče je tisti del povedi, ki vsebuje znani podatek in običajno stoji na začetku povedi. Jedro pa je tisti del, v katerem je novi podatek in običajno stoji na koncu povedi.

6. DVOGOVORNO BESEDILO

Je besedilo, ki nastaja pri pogovarjanju, to je dejanje sporazumevanja dveh udeležencev, govorca in poslušalca.

Sestava dvogovornega besedila je drugačna od enogovornega, saj povedi, ki jih je izrekel eden od sogovorcev, preden je začel govoriti drugi, tvorijo repliko. Ta je lahko pobudna (replika prvega udeleženca) ali odzivna (replika drugega udeleženca). Razmerja med replikami so:

- KOHERENCA za katero veljajo enake značilnosti kot pri enogovornem besedilu. Glede na povezanost replik pa ločimo tri vrste pogovora:
 - **RAZISKOVALNEGA**
 - **POGAJALNEGA**
 - **PREPRIČEVALNEGA**
- KOHEZIJA, ki prav tako kot pri enogovornem besedilu pomeni oblikovno oz. slovnično razmerje. Odzivna replika mora vsebovati kakšen podatek iz pobudne replike.
- INFORMATIVNOST, za katero je značilno enako kot pri enogovornem besedilu. Odzivna replika pa največkrat nima izraženega izhodišča (znani podatek je torej izpuščen), temveč ima le jedro.